

Гангал Л.С., аспірант,
Буковинський державний
фінансово-економічний університет,
м. Чернівці

Визначальні риси трансформації організаційно-правових форм підприємств аграрної сфери: світовий досвід та українські реалії

У статті висвітлено ретроспективу здійснених в Україні реформувань сільськогосподарських підприємств, узагальнено основні помилки і недоліки, проведено аналіз позитивного зарубіжного досвіду у цьому напрямі, сучасного етапу розвитку організаційно-правових форм підприємств, сформульовано головні фактори успіху інших країн у трансформаційних процесах. Визначено на цій основі головні вектори подальших перетворень вітчизняних аграрних структур.

Ключові слова: трансформація, реформування, організаційно-правова форма, сільськогосподарське підприємство, інтеграція, зарубіжний досвід.

В статье освещена ретроспектива осуществленных в Украине реформирований сельскохозяйственных предприятий, обобщены основные ошибки и недостатки, проведен анализ положительного зарубежного опыта в этом направлении, рассмотрены главные факторы успеха других стран в трансформационных процессах и современный этап развития организационно-правовых форм предприятий. На этой основе определены главные векторы дальнейших преобразований отечественных аграрных структур.

Ключевые слова: трансформация, реформирование, организационно-правовая форма, сельскохозяйственное предприятие, интеграция, зарубежный опыт.

The article elucidated a retrospective of agricultural enterprises reforms implemented in Ukraine; generalized basic mistakes and shortcomings; analyzed positive foreign experience in this are; considered key factors of success of other countries in transition processes and the current stage of legal forms of enterprises development. The main vectors of further transformations of domestic agricultural structures on this basis are determined.

Key words: transformation, reforming, legal form, agricultural enterprise, integration, international experience.

Постановка проблеми. Дев'яності роки ХХ століття минули під гаслом докорінних трансформацій організаційно-правових форм аграрних структур більшості постсоціалістичних країн. Масштаби даних перетворень, їх інтенсивність та вплив на економіку значною

мірою відрізнялись, оскільки неоднаковими були вихідні умови, форми та методи проведення змін, а також державні стратегії розвитку даної сфери. В результаті одним країнам вдалося сформувати дієвий механізм функціонування сільського господарства, що базується на конкурентоспроможних підприємствах ринкового типу, а інші, не отримавши бажаного ефекту, продовжують здійснювати метаморфози аграрного сектора, намагаючись відшукати правильні вектори його розвитку. Щодо України, то перетворення в сільському господарстві розпочались тут ще в 1991 році і тривають дотепер. Недостатня наукова обґрунтованість реформ, неготовність до них значної частини селянства та непослідовність дій влади призвели до того, що потенціал аграрного сектора використовується не повною мірою і, як наслідок, замість ефективного розвитку наші суб'єкти господарювання і далі перебувають на низькому рівні, отримуючи мізерні прибутки і використовуючи застарілі технології. Саме тому достатньо корисним є дослідження зарубіжного досвіду трансформації і функціонування організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств з метою визначення його позитивних сторін та застосування для розв'язання організаційно-економічних проблем вітчизняних аграріїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок до наукового базису з питань трансформації організаційно-правових форм сільськогосподарських структур зробили такі вчені, як Х.І. Алієва, М.І. Барановська, М.Є. Бикова, Н.М. Бурдейна, Л.А. Дмитриченко, О.В. Захарченко, Є.В. Кравченко, І.О. Крюкова, В.В. Лагодієнко, С.Н. Лебедева, В. Лисицький, В.Я. Месель-Вселяк, І.А. Мінаков, Л.В. Молдаван, А.А. Наумчик, Л.М. Олійник, О.О. Олійник, І.О. Піюренко, І.Ю. Сіваченко, Ю.М. Сотніков, Я.В. Сухій, В.С. Шебанін,

О.В. Шебаніна, І.О. Яснолоб та інші. Проте особливості сучасного розвитку та подальшої трансформації аграрної сфери потребують більш детального дослідження, уточнення та доповнення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проведених в Україні реформувань сільськогосподарських підприємств, аналіз наявних помилок і недоліків, вивчення позитивного досвіду інших країн у цьому напрямі та визначення головних векторів подальшої трансформації вітчизняних аграрних структур.

Викладення основного матеріалу дослідження. Історія існування сільськогосподарського виробництва свідчить про еволюцію відносин власності на землю. Відповідно розвивалися й форми аграрних підприємств: від первісних общин і рабовласницьких латифундій, які згодом переросли на поміщицькі господарства, до сучасних індустріальних сільськогосподарських підприємств зі значною кількістю найманих робітників, розвиненою технікою та технологіями.

У Центральній та Східній Європі 1989 рік започаткував третю в нинішньому столітті велику трансформацію аграрних відносин і структур. Аграрні реформи, які в довоєнний і післявоєнний періоди проводилися на основі комуністичної колективізації, тепер були пов'язані з радикальними змінами у відносинах власності – роздержавленням, реприватизацією і приватизацією.

Необхідність трансформування сільського господарства посткомуністичних країн зумовлена, насамперед, економічними та політичними чинниками. В усіх цих країнах великі держгоспи і виробничі кооперативи в наявній організаційно-економічній формі не спроможні ефективно функціонувати в ринковій економіці. Саме тому колись привілейований соціалістичний аграрний сектор має бути якнайшвидше трансформований на приватний [5].

Загальними особливостями аграрних реформ країн Центральної і Східної Європи необхідно вважати:

- нормативно-правове забезпечення реформ переважно у формі законів;
- організацію спеціальних державних установ для практичного проведення окремих складових реформ;
- широке використання для проведення приватизаційних процесів механізмів реституції;
- зміна державної форми власності на приватну та колективну;
- моніторинг реформ і коригування їх змісту за реальними результатами.

Закони були різноманітними за напрямками. Так у Східній Німеччині для регулювання проблем власності на землю та приватизації був прийнятий «Закон про адаптацію сільського господарства до умов ринкової економіки». В Угорщині ці проблеми коригувалися законами «Про кооперативи» та «Про врегулювання відносин земельної власності».

У Чехії та Словаччині діяв закон «Про регулювання майнових відносин відносно землі та іншої сільгоспдіяльності». Аналогічний напрям мали закони в інших східноєвропейських країнах. Цими законами розподілялася власність кооперативів, регулювалось їх роз'єднання та об'єднання, а також взаєморозрахунки з пайовиками та інші аспекти.

Отже, процеси перетворень у сільському господарстві центральних і східноєвропейських країн були досить політизованими, а головний напрям полягав у проведенні приватизації та формуванні фермерських сімейних господарств [5].

Україна обрала шлях передачі землі в приватну власність, як і основна частина країн постсоціалістичного табору. Основною відмінністю було те, що вона не застосувала механізм реституції (реституція – це процес повернення майна, вилученого в минулому державою під час проведення націоналізації або незаконної його конфіскації, колишнім власникам або їхнім спадкоємцям), що зробила більшість інших країн (Чехія, Словаччина, Східна Німеччина, Болгарія тощо).

Реформування аграрного сектора України, розпочате з 1991 року, було невід'ємною складовою переходу економіки країни до ринкових відносин, і охопило такі основні етапи:

1. Формування фермерських господарств (1991–1993 рр.) – нові форми господарювання на селі почали з'являтися із прийняттям Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. Громадяни для ведення фермерського господарства, а також для задоволення власних потреб мали право отримати земельні ділянки в довічне успадковане володіння. Розвиток фермерського руху, який спостерігався в 1991–1993 рр., пішов на спад вже в 1994 р. через відсутність належної підтримки з боку держави [1].

2. Виникнення, окрім державної, колективної і приватної форм власності, трансформація колгоспів на КСП (1992–1993 рр.). Законом України «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р. і Земельним кодексом України (ЗК України) (в редакції від 13 березня 1992 р.) були офіційно закріплені державна, колективна і приватна форми власності на землю. Надалі на підставі Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р. почалася масова реорганізація колгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП).

3. Розподіл сільськогосподарських земель на паї та передання їх громадянам на праві приватної власності (1994–1995 рр.) Указами Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 р. № 666 та «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям» від 8 серпня 1995 р. № 720 започатковано паювання земель. Згідно з цими нормативними актами паюванню підлягали угіддя, передані у колективну власність КСП [1].

4. Трансформація КСП та особистих господарств на різноманітні організаційно-правові форми підприємств ринкового типу (1995 р. – даний час).

Аналізуючи динаміку виробництва валової сільськогосподарської продукції в Україні за 1990–2010 роки [11], можна помітити, що з 1991 року спостерігається значний її спад, який продовжується весь період реформування і лише з 2000 року починає відстежуватися тенденція до його росту.

Таблиця 1

Валова продукція сільського господарства України за 1990–1999 роки (у постійних цінах 2010 року)

Рік	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Вал.п-ція, млн.грн.	282774,2	245447,9	225075,7	228452,0	190757,6	183890,3	166420,8	163425,4	147736,8	137543,0

Таблиця 2

Валова продукція сільського господарства України за 2000–2010 роки (у постійних цінах 2010 року)

Рік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Вал.п-ція, млн грн	151022,2	166426,5	168423,7	149896,9	179426,5	179605,8	184095,8	172129,7	20156,4	197935,9	194886,5

Звичайно, такий стрімкий спад виробництва пов'язаний, насамперед, із втратою значної частини господарських зв'язків у аграрній сфері з іншими країнами після розпаду Радянського Союзу та зміною економічної системи у державі. Проте той факт, що валова продукція 2010 року майже на 30 % менша за обсягом валової продукції 1990 року (як показано на рис. 1) свідчить про те, що здійснені трансформації не дали бажаного результату.

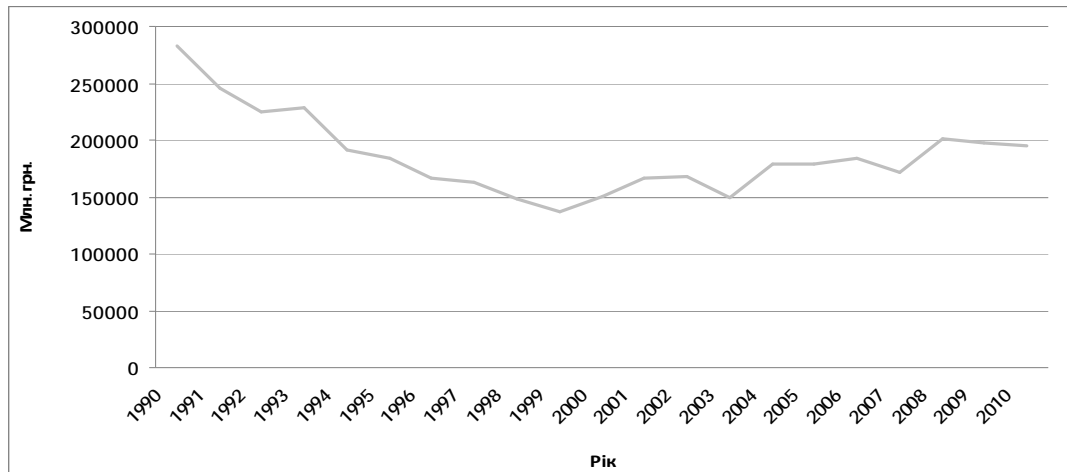

Рис.1. Динаміка виробництва валової продукції в Україні з 1990 по 2010 р.

На відміну від України в деяких інших країнах процес трансформації сільськогосподарських підприємств був проведений більш вдало. Зокрема, досить продумано й ефективно реформи здійснювалися в Чеській Республіці. Трансформація тут передбачала:

- паювання і розподіл майна, яке залишилося після задоволення реституційних претензій;
- формування альтернативних підприємницьких структур.

У результаті паювання визначено близько 800 000 пайовиків. Ці пайовики повинні були чітко визначити шлях реалізації свого паю за можливими трьома варіантами використання паю:

- початковий капітал для нових фермерських господарств сімейного типу (50 000, 6 %);
- внесення паю в новостворений кооператив (450 000, 56 %);
- грошова компенсація (300 000, 38 %).

Наступний етап реформи – трансформація колективних господарств на альтернативні підприємницькі структури: кооперативи та акціонерні товариства. Особливістю є те, що були встановлені обмежені часові рамки трансформації колективних господарств. Процес мав закінчитися 28 лютого 1992 року. Щодо колективних господарств, які не завершили процес реорганізації у цей термін, включався механізм примусової реалізації.

Трансформація колективних підприємств була завершена з такими результатами: 1197 колективних підприємств трансформовано на 1233 нові кооперативні підприємства, 39 акціонерних товариств, 59 інших видів підприємств, а 24 ліквідовано [9].

На цьому трансформація сільськогосподарських підприємств не завершилася. Деякі кооперативи відчули неефективність цієї організаційно-правової форми і тому розпочали процес трансформації на акціонерні товариства.

Про інтенсивність трансформації кооперативних підприємств на господарські товариства (переважно акціонерні) свідчать такі дані. Якщо наприкінці 1995 року господарські товариства обробляли 28,0 % сільськогосподарських угідь, то наприкінці 2003 року – вже 43,3 %. У свою чергу, кооперативні підприємства на кінець 1995 року обробляли 47,0 % сільськогосподарських угідь, а на кінець 2003 року – 26,3 %.

Отже, виходячи з вищесказаного, успіх трансформаційних процесів у Чеській Республіці був зумовлений такими факторами:

- час трансформації був досить короткий завдяки централізованним обмеженням;
- трансформаційні процеси супроводжувалися значною роз'яснювальною роботою та поширенням економічних знань;
- обмеження використання майнових паїв тільки шляхом перетворення їх на початковий капітал для нових фермерських господарств сімейного типу, або на капітал для внесення в статутний фонд новоствореного підприємства, або на грошову компенсацію допомогло зберегти майнові виробничі комплекси і їх виробничу придатність [9].

У східних землях ФРН аграрна реформа розпочалася з прийняття Закону про адаптацію, який визначив найважливіші положення реформування сільського господарства в землях колишньої Східної Німеччини. Ним були ліквідовані сільськогосподарські кооперативи і державні господарства, а селянам відводилося півроку для вирішення питання про те, як їм господарювати надалі. Тобто реформа у сільському господарстві з самого початку задумана як обов'язкова, навіть примусова. Завдяки цьому дуже швидко знайдено порівняно багато різних організаційних форм господарювання і механізмів їх виробничо-господарського функціонування. Тут варто провести паралелі з Україною, де реформування на ринкові форми господарювання у цілому в країні почалося лише наприкінці 1999 року після Указу Президента України від 3 грудня 1999 року «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», а цей процес варто було б провести ще на

початку 90-х років, коли АПК України ще не зазнав великого занепаду.

У результаті проведених заходів у Східній Німеччині використовувалося кілька різних організаційних форм новостворюваних структур: акціонерні товариства, господарські товариства, споживчі та обслуговуючі кооперативи, фермерські господарства, об'єднання фермерських господарств тощо. При цьому спостерігалися тенденції до поступового зменшення розміру нових господарств, зокрема внаслідок виходу з них значної частини учасників з метою створення фермерських господарств та їх об'єднань. Кількість фермерських господарств збільшилась з 14,6 тис. у 1992 році до 25 тис. у 1996, а об'єднань фермерських господарств – з 1123 до 2820 тисяч. Середній розмір господарських товариств при цьому зменшився до 826 га, акціонерних товариств – до 1369 га [3].

Угорські сільськогосподарські виробники ще з 1968 року дістали більшу свободу в маркетингових рішеннях, тобто здобули право вибору торговельного партнера. Тут поступово слабшав урядовий контроль над цінами, для деяких продуктів навіть встановлювалися цільові ціни, а реальні ціни потім диктував ринок. Зрушення в аграрній сфері відбувалися у формі перетворення колишніх державних господарств на товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства. В кооперативах здійснювався розподіл власності між його членами з подальшим частковим реформуванням колишніх колективних господарств і утворенням кооперативів нового типу, які, по суті, об'єднали приватні господарства. Колективна власність як така перетворювалася на власність юридичних та фізичних осіб. Держава надавала допомогу дрібним товаровиробникам, звільняючи значну їхню частину від сплати податків і водночас збільшуючи фінансову допомогу, в тому числі з коштів центрального бюджету. Так, сума державної підтримки сільського господарства зросла у порівняльних цінах у 1995–1996 рр. в 1,2 раза [3].

Якщо ж характеризувати сучасний етап розвитку форм ведення сільського господарства за кордоном, то можна зазначити, що йому притаманне значне поглиблення інтеграційних процесів на регіональному, державному та міждержавному рівнях. Кооперація і агропромислова інтеграція стали головним чинником підвищення ефективності агропромислового виробництва провідних країн. Адже

у контексті глобалізаційних викликів, підвищення результативності господарювання можливе шляхом створення інтегрованих структур ринкового типу, що функціонують і дають змогу збільшити ефективність діяльності за рахунок отримання синергетичного ефекту, забезпечуючи конкурентоспроможність на ринку аграрної продукції через оптимізацію операційної діяльності.

Особливості агропромислової інтеграції в інших країнах подані у таблиці 3 [побудована на основі джерел 6, 7].

Таблиця 3

Характерні ознаки агропромислової кооперації та інтеграції в світі

Країна	Характерні особливості інтеграційних аграрних об'єднань
1	2
<i>Німеччина</i>	Переважає кількість фермерів є членами кооперативів. Вони забезпечують своїх членів засобами виробництва, переробляють вироблену продукцію і виступають в ролі її реалізаторів, консультують своїх учасників з різноманітних питань, допомагають розв'язати проблеми з фінансуванням, проводять маркетингові дослідження, здійснюють ремонти обладнання і т.д.
<i>Швеція</i>	Ініціаторами стабільних зв'язків між сільським господарством та іншими галузями економіки виступають кооперативи, які охоплюють значну кількість фермерів. Вони відіграють важливу роль у переробці, збуті продукції, виробничому обслуговуванні.
<i>Нідерланди</i>	Переважають кооперативні об'єднання, які здійснюють переробку та збут продукції, закупають насіння та добрива, надають кредити і консультаційні послуги своїм членам.
<i>Канада</i>	Кооперація виробників охоплює переважно сферу переробки і реалізації сільськогосподарської продукції і, як правило, здійснюється у формі торгових асоціацій: федеральні торгові управління і провінційні торгові асоціації, створювані виробниками окремих видів продукції. Виробники через кооперативи безпосередньо контролюють первинний оптовий ринок, встановлюють диференційовані ціни на сільськогосподарську продукцію з урахуванням її якості, термінів поставок та інших ринкових факторів.
<i>Франція</i>	Ініціаторами агропромислової інтеграції, яка, до речі, охоплює близько 80 % аграрних підприємств, є великі переробні фірми, які виробляють більш ніж половину всього продовольства в країні. Інтеграційний процес охоплює насамперед галузі, що належать до продовольчої системи, тобто сільське господарство, харчову промисловість і сферу реалізації продовольства.
<i>Більшість країн Східної Європи</i>	Велике значення надається такій формі агропромислової інтеграції, як холдинги, які можуть брати на себе вирішення питань ефективного використання колишнього колективного та державного майна, а також рішення різних економічних і фінансових питань. Основними інтеграторами в цих країнах виступають підприємства переробної промисловості.
<i>Японія</i>	В ролі інтеграторів найчастіше виступають універсальні торгові компанії, які, крім торгівлі, здійснюють й інші види діяльності: освоєння нових видів виробництва, інтеграційна, кредитна діяльність, введення імпортової сировини для комбікормової промисловості, елітної худоби та іншої продукції, необхідної для сільськогосподарського виробництва.
<i>США</i>	Інтеграційні структури в АПК тут представлені партнерствами та S-корпораціями. Партнерства є діловими підприємствами, керованими двома або кількома власниками, які об'єднують свої ресурси в цьому господарстві

та поділяють відповідальність з управління прибутками і збитками. S-корпорація має ті ж характеристики, що й звичайна корпорація, проте не належить до комерційної форми і не виплачує прибуткового федерального податку. Натомість кожний власник акції сплачує податок, заповнюючи індивідуальну декларацію з вказівкою своєї частки корпоративного прибутку.

Отже, можна дійти висновку, що в наш час саме кооперація та агропромислова інтеграція є одними з головних чинників зміцнення і розвитку агропромислового комплексу багатьох країн.

Необхідність розвитку інтеграційних процесів в Україні засвідчує ще й той факт, що розмір державної підтримки сільського господарства досить низький. У сучасних умовах глобалізації та інтернаціоналізації господарського життя відсутність достатніх бюджетних асигнувань на розвиток АПК стає однією з причин зниження конкурентоспроможності вітчизняних підприємств порівняно з іноземними. Таблиця 4 демонструє, наскільки відрізняється розмір державної фінансової підтримки фермерів США, ЄС та України.

Таблиця 4

Рівень підтримки АПК у США, ЄС, Україні [4]

Оцінка підтримки сільського господарства	США 1986–2010 рр млрд дол.	Євросоюз 1986–2010 рр млрд дол.	Україна 1985–2010 рр. млрд грн.
Загальний обсяг виробництва (у воріт ферми)	5204	6281	1317
Оцінка підтримки виробника	903	2297	74
Оцінка підтримки виробника у % до загального обсягу виробництва	17 %	37%	6%

За період із 1986 по 2010 роки фермерами США було виготовлено продукції на 5204 млрд. дол. США, держава надала їм підтримку на 903 млрд дол. США, що у відношенні до загального обсягу виробництва становить 17 %. Фермери ЄС отримали ще більшу підтримку – 37 % від виготовленої продукції. Натомість в Україні державні асигнування перебувають на рівні 6 %. Зрозуміло, що за таких умов вітчизняні фермери просто неспроможні конкурувати із закордонними виробниками сільськогосподарської продукції, і лише побудова інтеграційних зв'язків з іншими суб'єктами господарювання дасть змогу певною мірою компенсувати відсутність державної підтримки аграрного сектора.

Для поживлення інтеграційних процесів в агропромисловому комплексі України та їх ефективного функціонування доцільно створювати рівні конкурентні умови для всіх суб'єктів

господарювання. На думку М.Й. Маліка та О.Г. Шпикуляка, зазначений процес повинен включати обмеження монополізму, формування дієвої інфраструктури, забезпечення цінової стабільності та підтримки товаровиробників, обмеження ввезення сільгосппродукції за демпінговими цінами; створення системи моніторингу та прогнозування кон'юнктури аграрного ринку; розроблення державної програми стимулювання торгівлі; формування інфраструктури гуртових (оптових) ринків і забезпечення їх ефективного функціонування [11].

Окрім цього, О.В. Шебаніна та І.О. Піюренко пропонують здійснити ще низку заходів: за рахунок реструктуризації заборгованості сільгосптоваровиробників здійснити фінансове оздоровлення їх діяльності; прискорити розроблення та впровадження нових механізмів господарювання, які б забезпечували адаптацію підприємств до ринкових умов; організувати спеціалізовану фінансову систему обслуговування товаровиробників АПК; створити відповідні умови для залучення приватних інвестицій у виробництво сільськогосподарської техніки, розширення лізингу на сприятливих умовах; відновити систему страхування [11].

На нашу думку, окрім вищевказаних заходів, у сучасних умовах доцільно спрямувати зусилля на налагодження торговельних зв'язків з іншими країнами та підвищення інвестиційної привабливості українського агробізнесу на міжнародній арені, яка опинилася під загрозою внаслідок політики уряду 2010 (проблем з відшкодуванням ПДВ експортерам, запровадження експортних обмежень тощо).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, можна сказати, що реформування сільського господарства в 90-х роках ХХ століття було об'єктивною необхідністю переходу України до ринкової економіки. Проте через недостатню наукову обґрунтованість реформ, неготовність значної частини селянства до самостійного господарювання, відсутність державної підтримки новоспечених власників паїв, а також непослідовність дій влади призвели до того, що здійснені перетворення не дали бажаного ефекту, а трансформаційні процеси в сільському господарстві не завершені ще й досі.

А тому сьогодні є важливим проведення аналізу минулих помилок і використання позитивного зарубіжного досвіду щодо організації діяльності аграріїв. Зокрема, вихід вітчизняного сільського господарства на новий рівень неможливий без широкого

використання моделей кооперації та інтеграції суб'єктів господарювання, як це відбувається в розвинених країнах світу. Адже доцільне поєднання кооперації та інтеграції є саме тим організаційно-економічним фактором, за допомогою якого можна певною мірою компенсувати відсутність державної підтримки аграрного сектора економіки та мобілізувати такий мікроекономічний фактор, як ресурсозабезпеченість. Однак застосування зарубіжного досвіду не повинно здійснюватися шляхом його абсолютного копіювання, оскільки позитивний результат можливий лише за умови грамотної адаптації певних елементів зарубіжних моделей інтеграційних зв'язків до сучасних вітчизняних умов.

Перспективи подальших досліджень із питань трансформації аграрних підприємств України полягають у з'ясуванні сучасних векторів їх перетворень та особливостей функціонування в умовах глобалізації та інтернаціоналізації господарського життя, а також визначення найбільш конкурентоспроможних організаційно-правових форм ведення діяльності на теренах вітчизняного та міжнародного економічного простору.

Список використаних джерел

1. Алієва Х.І. Реформування організаційно-правових форм сільськогосподарського виробництва в Україні та Російській Федерації (порівняльно-правовий аналіз) /Х.І. Алієва// Право України. – 2010. – № 10. – С. 223–230.
2. Дмитриченко Л.А. Еволюція відносин власності в аграрному секторі економіки як прояв розвитку суспільної форми праці / Л.А. Дмитриченко // Проблеми і перспективи розвитку співробітництва між країнами Південно-Східної Європи в рамках Чорноморського економічного співробітництва і ГУАМ. – 2011. – Т. 1 – С. 233–238.
3. Лагодієнко В.В. Світова практика регулювання агропромислового виробництва / В.В. Лаготієнко // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – № 177. – С. 20–24.
4. Лисицький В. Три роки у СОТ – які здобутки? [Електронний ресурс] : Стаття. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/author-column/27610-tri-roki-u-sot-yaki-zdobutki.htm>
5. Міжнародний агробізнес [Електронний ресурс] : Посібник. – Режим доступу : http://imanbooks.com/book_378
6. Мінаков І.А. Кооперація і агропромислова інтеграція в АПК. – М : Колос, 2007.
7. Молдаван Л.В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації /Л.В. Молдаван// Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 13–17.

8. Олійник О.О. Наслідки земельної реформи в контексті розвитку сільських територій / О.О. Олійник, Л.М. Олійник // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України, серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес». – 2011. – Вип. 163. – Ч. 2. – С. 287–291.

9. Олійник О.О. Реформування аграрного сектора в Чеській республіці: висновки для України / О.О. Олійник // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2010. – № 154. – Ч. 2.

10. Статистичний збірник «Валова продукція сільського господарства України»: Державна служба статистики України / [За редакцією Н.С. Власенко]. – Київ, 2012. – 48 с.

11. Шебанін В.С. Ретроспектива трансформації сільськогосподарських підприємств та основні напрями підвищення їх ефективності / В.С. Шебанін, О.В. Шебаніна, І.О. Піюренко // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Вип. 1 (52). – Т. 1. – 2010. – С. 3–14.

12. Яснолоб І.О. Закордонний та вітчизняний досвід розвитку кооперації та інтеграції в овочепродуктовому підкомплексі / І.О. Яснолоб // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії, економічні науки. – Вип. 3. – Т. 1 – 2011. – С. 307–312